

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 94 (477)

Петро Пиріг, Юрій Конопля

ДОЛЯ ВЧИТЕЛЯ СТЕФАНА ПОПОВИЧЕНКА*

У статті на основі використання архівного матеріалу, що вперше вводиться до наукового обігу, висвітлено сторінки життя й діяльності Стефана Семеновича Поповиченка – вихідця з м. Остра.

Ключові слова: *XX століття, Остер, Карпилівка, волость, освіта, школа, вчитель, С. С. Поповиченко, шкільний завод, нова економічна політика.*

Під час революційних подій 1917–1921 рр. в Україні створювалася нова система народної освіти. Головним її лейтмотивом стало запровадження єдиної трудової школи, нижчою ланкою якої була початкова школа з чотирирічним терміном навчання, а за нею йшла семирічка.

Затверджений влітку 1920 р. навчальний план для такої школи передбачав вивчення наступних дисциплін: українська та російська мови й літератури, історія й географія України, суспільствознавство, загальна історія, краєзнавство, політграмота, радянська конституція, математика, фізика, хімія, креслення, природознавство, іноземна мова, ручна праця, фізичні вправи, ігри, малювання, співи.

Школи нового типу створювались і на Чернігівщині. В Остерському повіті станом на грудень 1920 – початок березня 1921 рр. їх налічувалося 89. 13 із них функціонували в Моровській волості, у тому числі й Карпилівська школа. Зазначимо, що волость мала 13 населених пунктів, у яких проживало 22000 чол. [1].

Загальне керівництво шкільною освітою в Україні здійснював створений у березні 1919 р. Народний комісаріат освіти. На місцях функції управління нею виконували губернські, міські й волосні відділи народної освіти.

2 листопада 1920 р. було започатковано діяльність Моровського волосного відділу народної освіти. Його штатний розпис передбачав двох працівників: завідуючого і діловода. Посаду завідувача обіймав учитель Отрохівської школи Степан Андрійович Матюшенко (безпартійний, мав звання учителя однокласних і двокласних сільських початкових училищ Міністерства народної освіти). Діловодом було призначено мешканця с. Моровська Федора Івановича Роута (безпартійний; освіта: Моровське однокласне училище) [2].

При волосному відділі народної освіти було організовано колегію, до складу якої входили: завідувач відділу, повітовий інструктор Васютинський, голова волосного виконкому, член волосного комітету незаможних селян, а також волосний організатор.

Навчання в усіх школах волості здійснювалося на рідній, українській мові. А їх особливістю було те, що в жодній із них не викладалася радянська конституція, для чого не вистачало кількості груп (їх мало бути більше п'яти). Не викладалися також основи сільського господарства. З ремесел вивчалася палітурна справа [3].

У зазначений час існувала практика наділення шкіл землею. Школи Моровської

* Статтю підготовлено за благодійної підтримки Юридичної компанії «ЮРКОН» (Чернігів).

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор;

© Конопля Юрій Михайлович – краєзнавець.

волості були наділені нею в розмірі від 0,5 до 1 десятини. Однак це не стосувалося Карпилівської, Бондарівської, Отрохівської, Короп'євської й Соколівської шкіл, які зовсім не мали землі [4].

Цікаво, що в 1920-1921 рр. Карпилівська школа мала три групи (класи), у яких у грудні-лютому навчалося 63 учні, у тому числі в першій групі – 34 чол. (32 хлопчики й 2 дівчинки), в другій – 19 чол. (всі хлопчики), в третій – 10 чол. (всі хлопчики).

Усім відомо, що ключовою фігурою в школі є вчитель. У зазначений час шкільних учителів не вистачало. В Остерському повіті найбільше їх працювало в Євминській школі (Остерська волость) – 6 чол. А в одній із шкіл Жукинської волості у зв'язку з відсутністю вчителів заняття в 1919-1920 навч. р. розпочалися лише після Різдва [5].

У Карпилівській школі єдиним учителем і організатором навчально-виховного процесу був Стефан Семенович Поповиченко. Маючи хороші організаторські здібності й гарний голос, до 1917 р. він був учителем співів у Острі. Після революції деякий час працював у Карпилівській школі. Вимоги до вчителів ставилися високі. Посада шкільних працівників, як їх називали тоді, була виборною. Стефан Семенович пройшов випробування й охоче трудився на освітянській ниві. Як згадували учні, він любив свою роботу, сумлінно ставився до своїх обов'язків, стосунки його з учнями були досить гарними. Це багато що означало. Така згадка учнів є найкращою оцінкою роботи вчителя [6].

Як свідчать архівні документи, народився Стефан 28 листопада 1870 р. в Острі в сім'ї Семена й Єлизавети Поповиченків [7], які походили з козаків [8]. Між іншим, предків Поповиченка зустрічаємо в «Реєстрі Війська Запорозького» 1649 р. На його сторінках фігурують: Гаврило Попович, Яско Попович (Острианська сотня Переяславського полку), Федір Попович (полкова сотня), Семен Попович (сотня Чикменева цього ж полку); в Київському полку: Ляш Попович (сотня Білецького), Андрій Попович (Трипільська сотня), Юрко Попович (сотня Гостомська), Іван Попович, Семен Попович (Броварська сотня), Бутрим Попович (Макарівська сотня) [9]. Предки нашого героя служили також в Остерському городовому полку, який очолював у 1649 р. полковник Тимофій Носач. Всі вони брали участь у грізних баталіях Визвольної війни й самовіддано боролись із ворогом.

Давно то було вже. Та козацькому роду, як кажуть, нема переводу. Стефан Семенович був одружений з Єлизаветою Іванівною (1884 р. народження). Вони виховували трьох дітей: синів Бориса (1907 р. н.) і Гліба (1912 р. н.) та дочку Лідію (1909 р. н.). У 1922 р. живою була ще його мати. На той час їй виповнилося 75 років [10]. Мешкали вони в місті Острі у власному будинку №7 на вулиці Старобазарній [11] (була така!).

У дитячі роки Поповиченко навчався грамоти вдома, згодом закінчив три класи міської школи, а пізніше освоїв професію шкіряника [12]. Отже, Стефан Семенович не мав належної освіти й спеціальної підготовки для роботи в школі. Працював він там із власних амбіцій та в зв'язку з тим, що катастрофічно не вистачало шкільних учителів. Матеріальне становище останніх було нелегким як до революції, так і в перші пореволюційні роки. Це було характерним також для Остерського повіту й зачіпало інтереси С. Поповиченка [13]. У величезній його родині, крім самого господаря, ніхто не працював. Дружина й мати похилого віку займалися домашнім господарством, вихованням дітей. Отже, єдиним годувальником у сім'ї був Стефан Семенович і всі надії щодо її матеріального забезпечення покладалися саме на нього. І здобута ним спеціальність стала йому у великій нагоді.

С. С. Поповиченко поринув у бізнес. Певний час він утримував лавку, в якій продавалися готове взуття, а також приладдя, необхідне для занять чоботарським ремеслом [14]. А згодом зайнявся шкіряною справою, ставши власником шкіряного заводу, придбаного в 1917 р. спільно з компаньйонами А. Я. Чернявським і Х. В. Шкловським [15].

Щодо обладнання й інвентаря підприємства, архівні матеріали стверджують, що у вересні 1921 р. «содержит в себе 8 чанов, из них 5 больших и 3 малых ... имеется 3 лошади, 1 повозка, 1 кордрилка с конским приводом, два ролика для выкатки кож, кос 2, 1 точило, 2 пары клещей, 2 стола, 4 колоды для выправки кож» [16].

Нижній поверх заводу призначався для вичинки й переробки шкір, а верхній – для

їхнього сушіння. Приміщення його було вже старим, мало придатним для налагодження виробництва на належному рівні. Але все ж таки він функціонував. Підприємство працювало навіть на військові потреби країни. Цікавим у цьому відношенні буде наведений нижче архівний документ:

«Договор

1920 года Февраля 10 дня, мы, нижеподписавшиеся, с одной стороны Черниговский Губернский Отдел Военных Заготовок в лице Уполномоченного по Остерскому у. В. П. Гартвиха, а с другой кожевенные заводчики С. С. Поповиченко, А. Я. Чернявский и Х. В. Шкловский заключили нижеследующий договор:

1. Мы, кожевенные заводчики Поповиченко, Чернявский и Шкловский принимаем на себя обязательство выделывать полученныя от Губвоензага кожи на юфть, мостовье, полуваля или подошву по указанию Губвоензага не менее сто (100) штук в месяц.
 2. Выделанная кожа должна отвечать всем требованиям, предъявленным к кондиционному товару военного ведомства.
 3. Кожа должна быть выработана в сроки: подошва и опраки растительного дубления – не более шести месяцев, подошва из хава – не более пяти месяцев, юфт, мостовье, выросток и др. мелкия кожи – не более четырех месяцев и сыромять не более 2-х месяцев со дня пуска ея в работу и доставлена в гор. Чернигов на склад Губвоензага.
 4. Доставка сырых кож на завод с вокзалов и складов Губвоензага и готового товара из г. Остра в гор. Чернигов на склад Губвоензага производится средствами и распоряжениями завода за счет Губвоензага по тарифным ставкам Транспортного отдела Губсовнархоза.
 5. Плата за выделку определяется обязательными постановлениями, существующими в момент выхода товара из работы.
 6. Все кожи, не исключая и чужбины, изъятыя при переписи на учет как готовые, так и находящиеся в выработке и на складе при заводе, мы, **Поповиченко, Чернявский и Шкловский**, обязуемся сдать Губвоензагу, или кому он укажет, причем имеющийся в момент заключения договора готовый товар подлежит оплате по существующим в момент заключения договора ценам, а остальной, подлежащий выходу, по ценам, какия будут существовать в момент выхода из работы готового товара.
- Примечание: При отказе заводчика заключить договор с обязательством выполнения условий, положенных в п.б все кожи и материалы поступают в распоряжение Губвоензага, а сам заводской инструмент и орудия производства опечатываются. Затем распоряжением Губвоензага завод или закрывается, или передается для эксплуатации в другая руки.
7. При выдубленности или недоброкачественности выделки цена понижается по определению экспертов Губвоензага, а при несогласии заводчика – оценочной комиссией, решение которой считается окончательным.
 8. При порче товара вина заводчика, но без злого умысла, владелец штрафуется в размере причиненного казне убытка, при повторной порче завод лишается сырья и может быть закрыт по решению Губвоензага.
 9. За несвоевременность выделки кож без достаточных оснований и умышленную порчу товара владелец завода привлекается к ответственности, а завод решением Губвоензага или закрывается, или передается в эксплуатацию в другая руки.
 10. Количество готового товара должно выходить согласно калькуляционным таблицам, по которым парного сырья полагается: на 1 пуд готового товара: подошвы 1,83, полуваля глянцеваго теплаго (весом свыше 32 фунт.) – 2,13 пуд., тоже легкаго шорно-седлаго весом до 32 фунт. – 2,71 пуд., полуваля стелечнаго весом от 12 до 24 ф.: – 2,13 пуд. чеправов ремневых – 3,40 мостовья юфти от 8 фун. и выше – 2,90 пуд., выростки весом до 8 фун. – 3,39 фун. конины 3,25 пуд. и подошвы из хазов – 2,20.
 11. Заводчику предоставляется право апеллировать Губвоензагу, что задержка в

- выделке кож и порча товара или меньший против калькуляции выход готового товара произошли не по его вине.*
12. *Заводчик не отвечает за качество готового товара, вырабатываемого из поступившего на завод сырья в порченном виде, если недостатки сырья оговорены в акте передачи сырья заводу.*
 13. *Заводчик обязан, если окажется необходимым, хранить на своих складах без особой доплаты готовый товар, принятый агентами Губвоензага в течение месяца; хранение сверх месяца оплачивается по добровольному обоюдному соглашению.*
 14. *Ответственность за целостность и сохранность сырья, переданного заводчику на выработку лежит на заводчике, и если сырье по своему состоянию требует консервирования – таковое производится распоряжением и за счет заводчика.*
 15. *Владелец завода обязывается никаких кож без разрешения Губвоензага в выделку не принимать и все переработанные кожи сдавать исключительно Губвоензагу или кому он укажет.*
 16. *Владелец завода обязывается вести точный учет производства по книгам, указанным Губвоензагом и представлять на каждое 1-е и 15-е число месяца отчет, а также полный годовой отчет.*
 17. *Настоящий договор сохраняет силу в течение одного года со дня его заключения и во всяком случае не может быть расторгнут ранее того времени, когда будет выработан последний транспорт (получка сырых кож, причем срок договора может быть изменен Губвоензагом).*
 18. *Расходы по заключению этого договора относятся за счет кожевенного заводчика.*
 19. *Договор этот вступает в законную силу с момента подписания его. – для заводчика и для Губвоензага со времени утверждения его.*

*Уполномоченный Черниговского Губвоензага
Гартвих
заводчики С. Поповиченко
Х. Шкловский
Арон Чернявский [17]»*

В Острі працював також шкіряний завод Райсоюзу, завідувачем якого був Петро Омелянович Пташевський. Як засвідчують архівні документи, ремонту він не потребував. За кустарно-технічним обладнанням підприємство повністю відповідало своєму призначенню. Належним чином воно було забезпечене паливом і необхідними матеріалами. Охорона заводу здійснювалась місцевою міліцією.

На підприємстві працювало вісім робітників, заробітну платню вони отримували несвоєчасно, але преміювались «натурой, т. е. кожей в розміре трьох % производства» згідно встановлених норм. Продуктивність заводу становила 150 шкір щомісяця. Показник, як на те, непоганий [18].

У місті діяв і ще один завод зазначеного профілю – завод Янкеля Єсилевича Левіна. Розташований він був у лісі поблизу колодязя, з якого черпали воду для технічних потреб підприємства. Функціонувати завод розпочав наприкінці 1920 р. Відповідав своєму призначенню, забезпечуючи щомісячний випуск 50 шкір [19].

З початком 1920-х років існування поряд із державними приватних підприємств набувало актуальності в зв'язку з переходом до нової економічної політики (1921–1929 рр.). Ця політика, як зазначали в тогочасних правлячих колах, вводилась надовго, але не назавжди. Спочатку вона розглядалась як явище тимчасового відступу від соціалізму, а згодом – як один із можливих шляхів його побудови через державний капіталізм. Отже, допускалося існування в економіці капіталістичних елементів, заохочувалась особиста зацікавленість підприємців у результатах своєї праці тощо.

У той же час втілення в життя нової економічної політики супроводжувалося певними репресивними заходами Радянської влади. Уже в березні 1921 р. Ф. Е. Держинський заявив, що «ДПУ (Державне Політичне Управління. – Авт.) необхідно проникнути до ... капіталізму ... справу цю зосередити в економічному управлінні» [20].

А в вересні 1922 р. місцеві органи ДПУ УСРР отримали циркулярне розпорядження ДПУ РСФФР, згідно з яким мали складатися таємні списки всіх представників «нового класу капіталістів», «непманів»: підприємців, торговців і т. д. [21].

С.С. Поповиченка звинуватили в посадовому злочині, а саме в «скритті коженного товару от учета», «подкупе должностных лиц, связанных с коженным производством» [22]. Комісія, яка перевіряла підприємство, у своєму акті від 9 вересня 1921 р. зазначала: «На заводе Поповиченко и компании выяснилось, что налицо имеется 720 кож, а по бухгалтерии Уполгубкожа за ним числится 673 кожи, так что 720-673, остается излишек, неизвестно откуда приобретен[о] 47 кож... Также при ревизии комиссия обнаружила 56 кож без клейма. Комиссия отмечает, что на заводе Поповиченко и компании имеется 3 боченка дегтя весом 30 пудов брутто, то и таковой нигде не заприходован, ни на заводе, ни в бухгалтерии Уполгубкожа, но при этом имеется накладная о получении дегтя с губкожа, но все таки комиссия находит, что явления являются недопустимыми и даже преступными» [23]. Звинувачували також у підміні категорій шкір. 4 вересня 1921 р. було проведено обшук на квартирі Поповиченка, під час якого вилучено такі предмети: «одна пара передов, пять пар подошов, одна кожа и опоек, ½ коробки пряжек для ботинок ... ложки для туфель десять шт.» [24].

Хоч певні порушення на виробництві й спостерігалися, однак з'ясувалося, що пред'явлені звинувачення виявилися здебільшого чисто формальними. Та як би там не було, а наведений нижче документ все вирішив, як мовиться, одним розчерком пера:

«Ордер №941

Поручается товарищу Герману произвести обыск, ревизию, выемку документов и книг ... у гражданина Поповиченко ... арестовать гражд. Поповиченко

*Председатель комиссии (підпис)
Секретарь (підпис)*

22 сентября 1921 года»[25].

Того ж дня Стефана Семеновича заарештували прямо під час з'їзду шкіряників, що відбувався в приміщенні союзу артілі чоботарів [26].

Далі були, як і завжди в подібних випадках, слідчий ізолятор, безсонні ночі, допити:

«3 протоколів допитів

4-го Сентября с. г. ко мне на квартиру пришли и произвели обыск. При обыске было обнаружено одна кожа для ботинок, которую я взял с завода. 4 пары подошов и пара передов, которья я достал. Подошвы с завода, а переды остались еще со старой мастерской. Пряжки сапожные и ложки для туфель у меня остались также от старой мастерской.

Больше показать не могу.

Прочитано верно расписываюсь

Підпис (С. Поповиченко)» [27]

«Обнаруженья у меня 47 кож лишних, то насчет этих могу дать следующее объяснение: 14 кож принадлежат рабочим нашего завода: Гусину Симону 3 кожи, остальных рабочих указать не могу. Остальные кожи в количестве от 10 кож до 15^и у нас на заводе имеется всегда излишек и мы этот излишек держим для оборудования завода. Остальные 18 кож это чужбина, каким крестьянам она принадлежит, я не знаю, ибо у нас списка не ведется.

Прочитано верно расписываюсь

Підпис»[28]

Були спроби органів звинуватити С. С. Поповиченка в контрреволюційній діяльності, однак до цього, на щастя, не дійшло. Значну роль відіграв тут захист населенням Остра свого земляка. У судовій справі відклалися такі свідчення:

«1921 года Декабря 30 дня. Мы, нижеподписавшиеся, удостоверяем, что гр-н гор. Остра Черниговской губ. Стефан Семенович Поповиченко политически вполне благонадежен и в противобольшевистских выступлениях участия никакого не принимал, в чем и подписываемся

*Член Остерской организации КПБУ
Підпис (нерозбірливо)*

*Член Остерской организации КПБУ
Підпис (нерозбірливо)*

*Член Остерской организации
Підпис (нерозбірливо) [29]*

Тов. Поповиченко знаю около года. Поведение его к советской власти весьма было склонное, которое я заметил из его доводов и разговоров, живя с ним по соседству.

*Член РКП 15/III 1918 году
Підпис (нерозбірливо)» [30]*

А голова Чернігівського повітового виконкому, колишній відповідальний працівник в Остерському повіті 4 січня 1922 р. повідомляв наступне:

Поповиченко Стефан Сем. Знаю его чуть ли не с малых моих лет ... принадлежал к элементу средней зажиточности. Массы относили Поповиченко Ст. к элементу более честному. Одно время служил и только не так давно занялся кожевенным делом. Хотя и давно знаю гр. Поповиченко, но о политических его убеждениях сказать ничего не могу. За все время революции, по сколько я помню, репрессиям не подвергался... Так [ой] взгляд, в большинстве случаев, был и местной власти.

4/1-22 г.

г. Чернигов

*Председатель Черниговского Уисполкома
Підпис (нерозбірливо)» [31]*

Крім С. С. Поповиченка, у справі №1277 проходили Володимир Платонович Гартвих – уповноважений Чернігівського губкожу по Остерському повіту; Янкель Єсилевич Левін – завідувач шкіряного заводу; Роман Гнатович Жалдак – контролер Остерського укожу; Петро Омелянович Пташевський – завідувач шкіряного заводу; Федір Фокієвич Бригинець – завідувач складу; Аврам Ізраїлевич Богданов – завідувач складу [32].

5 січня 1922 р. відбулося відкрите судове засідання Чернігівського Губернського Революційного Трибуналу в складі голови Крипеця та членів Ростова й Іванченка, на якому було винесено вирок:

«Гартвиха заключить в Допр (дом принудительных работ. – Авт.) сроком на три года, Поповиченко и Левина в концлагерь на два года и Желдака в Допр сроком на один год. Пташевского и Бригинца считать по суду оправданными.

Принимая во внимание то, что все приговоренные судились впервые и что в предварительном заключении они провели около 4 месяцев, наказание считать условным и из-под стражи освободить.

Приговор может быть обжалован в Верхтриб в недельный срок.

Підписи» [33]

Подальша доля Стефана Семеновича Поповиченка на сьогодні нам невідома. Сподіваємось, архівні пошуки дадуть змогу з'ясувати цю прогалину.

1. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 77–78 (зв.) (Далі: ДАЧО).
2. Там само. – Арк.77.
3. Там само. – Арк.77 – 78.
4. Там само. – Арк.77 (зв.).

5. Там само. – Арк.72.
6. Там само. – Ф.Р – 4609. – Оп.1. – Спр.4683. – Арк.6 (зв.).
7. Там само. – Арк.68.
8. Там само. – Арк.6 (зв.).
9. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 294, 301, 304-306, 315, 323, 342.
10. ДАЧО. – Ф.4609. – Оп.1. – Спр.4683. – Арк.68.
11. Там само. – Арк.68 (зв.).
12. Там само. – Арк.68.
13. Там само. – Арк.78.
14. Там само. – Арк.6 (зв.).
15. Там само. – Арк.16 (зв.), 6 (зв.), 15.
16. Там само. – Арк.91 (зв.).
17. Там само. – Арк.15-16.
18. Там само. – Арк.89 (зв.).
19. Там само. – Арк.92.
20. Плеханов А.М. ВЧК – ОГПУ: Отечественные органы государственной безопасности в период новой экономической политики: 1921-1928. – М.: Кучково Поле, 2006. – 591 с.
Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст.: Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.
Ф.Э. Дзержинский – Руководитель ВЧК – ОГПУ: Сборник документов и материалов. – М.: ВШ КГБ, 1967. – С. 91.
21. Див.: Ляковська С. Участь органів державної безпеки у регулюванні ринкових відносин у період непу//З архівів ВУЧК – НКВД – КГБ: Науковий і документальний журнал. – К.; Харків, 2014. – №1 (42). – с.15.
22. ДАЧО. – Ф.4609. – Оп.1. – Спр.4683. – Арк.199.
23. Там само. – Арк.91 (зв.).
24. Там само. – Арк.117.
25. Там само. – Арк.82.
26. Там само. – Арк.68 (зв.).
27. Там само. – Арк.167-167 (зв.).
28. Там само. – Арк.183-183 (зв.).
29. Там само. – Арк.8.
30. Там само. – Арк.10.
31. Там само. – Арк.6 (зв.), 6а.
32. Там само. – Арк.199.
33. Там само. – Арк.205-205 (зв.).

В статье на основе использования впервые введенного в научный оборот архивного материала воссоздано страницы жизни и деятельности Стефана Семеновича Поповиченко – выходца из г. Остра.

Перед читателем предстают интересные моменты развития школьного образования и предпринимательства в Козелецком крае.

Ключевые слова: XX век, Остер, Карпиловка, волость, школа, образование, учитель, С. С. Поповиченко, кожевенный завод, новая экономическая политика.

The article was written using the archive materials, which had never been in scientific circulation before. It describes the life and career of a native of Oster Stephen S. Popovychenko.

The article represents the interesting moments of school education and business development in Koselets area.

Keywords: XX century, Oster, Karpylivka, volost, school, education, teacher, S.S. Popovychenko, leather factory, New Economic Policy.